

S E R B E S T İ Y E T

Bernard LEWIS

(Çev: Bilge TANER)

1839 da ilan edilen ilk büyük Osmanlı reform fermanı olan Güihâne Hatt-ı şerifi'nde «.. ve herkes emvâl ve emlâki- ne kemâl-ı serbestiyyetle mâlik ve mutasarrıf olarak ana bir taraftan müdâhale olunmamak» hükmünü içeriyordu. Yine aynı belgede *Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye* toplantılarından bahisle bu toplantılara katılanların «efkâr ve muta- laalarını serbestçe söyleyebilmeleri» arzusu dile getirilmiş bulunuyordu (1).

Serbestiyyet sözcüğünü o dönemde *özgürlük* anlamın- da kullanılmak bu söz üzerinde dikkatleri çekmeye vesile oldu. Nitekim fransız doğubilimcisi ve tercüman olan Be- lin, çağdaş bir yorumla, «*serbestiyyet* سر بستیت sözü- nün kökü gerçi dillerinde var olmakla beraber Türkler bu sözcüğü yeni olarak dile sokmuşlardır. Farsça *özgür* anla- mında kullanılan birleşik bir sıfat olan *ser-best* سر بست sözcüğüne ع (ye) harfi ekliyerek soyut bir isim türettikten sonra Türkler ayrıca bu (ye) harfini şeddeliyerek ve sonuna ه (h yazılan ve e veya a okunan) harfini de ekliyerek

1) Fermanın türkçe metni bir çok yerde bulunabilir. Bu yazı ha- zırlanırken A. Şeref Gözübüyük ve Suna Kili, *Türk Anayasa Me- tinleri*, (Ankara, 1957) adlı belge derlemesi kullanılmıştır. s. 3-5 Türkçe çeviride ferman'ın arşivdeki orijinali kullanılmıştır.

arapçalaştırmışlardır» demiştir (2). Ardından bir başka yazar daha da ileri giderek *serbestiyet* sözünün ilk kez Gülhâne Fermanında kullanıldığı ve bunun «fransızca *liberté*» anlamını karşılamak üzere Türkler tarafından uydurulmuş bir söz olduğunu» ileri sürmüştür.

Aslında ne sözcük ne de kavram Osmanlılar için yeni değildi ve ilk kez olarak ta «Gülhâne Hatt-ı şerifi»nde yer almıyordu. Bu sözcük, daha evvel başka yerde çıkan bir yazıda (3) belirtildiği üzere, Osmanlı Tarihi'nin önemli bir belgesi olan 1774 Küçük Kaynarca antlaşmasının türkçe metninde yer alıyordu. Antlaşma hükümleri uyarınca Osmanlılar, Kırım Tatarlarına -üzerlerindeki hükümrânlık haklarından feragatle onları Rus İmparatorluğu'nun kucağına atacak- kısa süreli biçimsel bir bağımsızlık verdiler.

- 2) A. Belin, «Charte des Turks», *Journal Asiatique*, III. seri, ix. (1840) içinde, s. 22, not 1. Hiç kuşkusuz Belin, Fransız müstefrik ve tercümanlı T. X. Bianchi'nin 1831'de Paris'de yayınladığı *Vocabulaire francais-turc*'den haberdardı. Bu sözlükte «Liberté» maddesi altında şunlar verilmektedir:

LIBERTÉ, état d'une personne libre, آزادلق *azadlıq*, آزادی *azadi*, سربستلىك *serbestlik*, سربستىت *serbestiicet*, حرىة *hurriyet*; — délivrance, قورتلش *qourtoulisch*, خلاص *khalas*, اعتاق *i'taq*. a., s. — Récouvrer la —, خلاص بولماق *khalas boulmaq*; — mettre en —, donner la —, آزادلق كشد *azadlıq, kuchad virmek*, خلاص اطلاق اعتاق *khalas, i'taq e, a.-i., sali virmek, v.*

- 3) *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı, «Hurriyya» maddesi.

Bu konudaki hükümler her ne kadar Osmanlı Sultam açısından görünüşü kurtarmaktan başka bir anlam taşımaya da siyasî düşünce ve siyasî dilin gelişimi bakımından kayda değer bir belgedir. Antlaşmadaki deyim'e göre gerek Çar gerekse Sultan Kırım Tatarlarını «her hangi bir yabancı güç karşısında özgür ve tamamiyle bağımsız» kabul etmek konusunda anlaşmışlardı. Kırım Tatarları «teessüs etmiş bulunan siyasî ve sivil özgürlüklerini» tehlikeye sokmadan Osmanlı Sultanını sadece dinî anlam taşımak koşuluyla Halife olarak tanıyacaktı. Antlaşmanın türkçe ve fransızca metinleri olmakla birlikte, özgün metnin italyanca kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Yukarıdaki iki ifadenin italyanları şöyledir: «liberi, immediati, ed independenti assolutamente da qualunque straniera Potenza..» ve «senzo pero mettere in compromesso la stabilita liberta loro politica e civile.» Sözü geçen ilk maddenin türkçesi, «serbestiyet ve gayr-i taalluk mustakil vücuhla ecnebi bir devlete tâbi olmamak üzere»; ikinci maddesi ise, «akdolunan serbestiyet-i devlet ve memleketlerine hâlel getirmiyerek.» (4) şeklindeydi.

1774 yılında özgürlük karşılığı olarak *serbestiyet* sözü nü seçen Osmanlı tercümanı kadar 1839'da Gülhane Hatt-ı Şerifi'ni kaleme alan şahıs da sözcük uydurmuyorlardı. Özgür karşılığı olarak *serbest*, özgürlük karşılığı olarak da *serbestiyet* sözcükleri 18. yüzyıl türkçesinde tereddüte yer bırakmayacak şekilde siyasî anlamlarıyla günlük kullanımda yer almaktaydılar. Üstelik Fermanda geçen *serbestçe* ve *serbestiyet* sözleri sivil ve siyasî haklarla ilgili olmayıp hukuk ve mülkiyet ile ilgili olarak kullanılmışlardır. Oysa bu anlamlarıyla bile çoktan türkçeye yerleşmişlerdi. Arapça-

4) Antlaşmanın III. Maddesi. İtalyanca metin G. F. de Martens, *Recueil de traités* iv, (Göttingen, 1795), s. 610-612 de türkçe metin *Mecmua-i Muahedat*, III, (İstanbul, 1297), s. 255-257 ve *Tarih-i Cevdet*, 2 nci baskı, I, (İstanbul, 1309), s. 358-359 da bulunmaktadır. İngilizce metin için bkz. J. C. Hurewitz, (der.), *The Middle East and North Africa in World Politics, a Documentary Record*, 2 nci baskı, (Nev Haven and London), 1975, s. 94.

dan alman, özgür ve özgürlük demeye gelen *hür* ve *hürriyet* sözlerinin henüz hukukî anlamlarını korudukları ve köle olmamak anlamına geldikleri bir sırada *serbest* ve *serbestiyet* sözcükleri çoktan açık bir biçimde siyasî kullanım kazanmışlardır.

Birkaç örnek yeterli olabilir. 1720'de Fransa'ya giden ünlü Elçi Yirmisekiz Çelebi Mehmet Said Efendi seyahatnâmesinde Toulouse ve Bordeaux «serbest şehirler»ine ziyaretini anlatır. Bu deyimii kullanmakla yetinmeyip açıklamasını da yapar. Her şehrin bir parlamentosu ve başkanı vardır. Bu iki sözcük Fransızca olarak kaydedildikten sonra Türk-Arap harfleriyle de yazılmış ve açıklanmıştır. Elçi bu şehirlerin kendi askerî birlikleri ile korunmak gibi üstün bir ayrıcalıkları olduğunu, ayrıca kraliyet birlikleri barındırdıklarını belirtir (5). 18. yüzyıl başlarında, Avrupa devletleri ve hükümetleri hakkında yazılmış bir risalede de Danzig serbest bir şehir olarak betimlenir (6).

18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarında *serbestiyet* sözcüğünün günlük dile yerleştiği görülmektedir. 1790 yılında Berlin'e giderken Macaristan'dan geçen Elçi Azmi Efendi, eski İmparator Joseph'in Macarları «kadimi serbestiyetler»inden yoksun bıraktığını, fakat yerine geçen İmparator Leopold'un onlara bu haklarını iade ettiğini belirtir (7). Direktuar döneminde Paris'de elçi olarak bulunan Morali Esseyid Ali Efendi raporunda *serbestiyetten* söz ettiği (8) gibi

- 6) Yirmisekiz Mehmed Efendi, *Paris Sefaretnamesi*, *Kitabhane-i Ebuzziya*, (İstanbul, 1306), s. 33-36. Çağdaş Türkçeye çevrilmiş metin için bkz. Abdullah Uçman, (der.) *Tercüman 1001 Temel Eser*, (İstanbul, tarih verilmemiş.), s. 28. Çağdaş Fransızca tercüme Mehmet Efendi, *Le paradis des infideles ... traduit de l'Ottoman par Julien-Claude Galland, Gilles Veinstein meşri*, (Paris 1981), s. 77-82.
- 6) *İcmal-i Ahval-i Avrupa*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi, no. 2062. Bkz. V. L. Ménage, «Three Ottoman treaties on Europe», *Iran and Islam*, (der.), C. E. Bosworth, (Edinburg, 1971), s. 425.
- 7) Azmi Efendi, *Sefaretname*, *Kitabhane-i Ebuzziya*, (İstanbul, 1303), s. 15-16.
- 8) «Morali Esseyid Ali Efendi'nin Sefaretnamesi», *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, n. 23 (1329) s. 1458, 1460 vb.

Reisülküttap Atıf Efendi ve Fransa'da devrimin yarattığı siyasi ortamı ve devrim hükümetinin faaliyetlerini incelemek üzere 1789 de yazdığı muhtıradan, önce Fransız devrimcilerinin temel fikirlerini, eşitlik ve özgürlük, *musavat ve serbestiyet*, ilkelerine bağlılıklarını anlatırken, sonra da Osmanlıyı doğrudan ilgilendirecek bir bağlamda, Fransızların vaktiyle işgalleri altında bulunan Kıta Yunanistan ile adalarda bir çeşit özgürlük fikrini aşılacak üzere giriştikleri propagandadan söz ederken defalarca *serbestiyet* sözcüğünü kullanır (9).

19. yüzyıl başlarında sözcüğün yurtiçinde kullanımı yaygınlaşmıştır. 1826 yılında vefat eden tarihçi Şanizade, meşveret ilkeleri ve meşveretin nasıl yapılacağı konusunda çok ilginç ve önemli bilgiler vermektedir. Meşveret meclislerinde tartışmaların özgürce (ber vech-i serbestiyet) yapılması gerektiğini belirtmesi anlamlıdır (10). *Serbestiyet* ve *serbesti* biçimiyle bu sözcük 19. yüzyılda Osmanlı halk diline yerleşmiş ve siyasi özgürlüklerin olağan ifadesi olarak yerini, önce, son zamanlarda hukuki içeriğinden ziyade siyasi içeriği ağırlık kazanan *hürriyet* ve daha sonra *özgürlük* sözcüklerine bırakmaya kadar korumuştur.

Sözcüğün kökeni nerededir? Etimolojik olarak *serbest* farsçadır ve başka anlamlarının yanısıra muaf, engellenmemiş, sınırlandırılmamış demektir. Bağımsız hareket eden bir kimse için kullanılabilen bu sözcük farsçada siyasi bir çağrışım yaratmaz, buna karşılık *âzâd* ve bundan türetilmiş sözcükler tercih edilir. *Serbesti*, farsçada bir soyut kalıp iken; *serbestiyet*, ne arapça ne de farsça kullanımında yeri olmayan, Osmanlı uydurması sözde-arapça bir sözcüktür.

9) Cevdet, VI, s. 280-281, 311, 395, 400. Karşılaştırma için bkz. B. Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, (New York, 1982) s. 52-53. Mora valisi Hasan Paşa'nın bu faaliyetlerle ilgili raporu için bkz. Enver Ziya Karal, «Yunan Adalarının Fransızlar tarafından işgali ve Osmanlı-Rus Münasebatı 1797-8», *Tarih Semineri Dergisi*, I (1937), s. 113.

10) Şanizade, *Tarih*, IV, (İstanbul, 1291), s. 2-3.

Klasik Osmanlı kullanımında *serbest* normal olarak ne hukukî ne de siyasî anlamı olmayan bir maliye terimidir. Normal sınırlandırmaların ve kısıtlamaların yokluğunu belirtmek üzere kullanılıyordu. Bunun feodal süvariler olan sipahilere tahsis edilen dirlik yani «timar»a ilişkin yaygın bir kullanımı vardı. Normal olarak vergi gelirlerinin büyük çoğunluğu timar erine tahsis edilirken gayr-i müslimlerden tahsil edilen cizye gibi bazı gelirler de Sultanın Hazinesine ayrılıyordu. *Serbest timar* bu gibi sınırlama ve kısıtlamalardan korunmuş ve dolayısıyla gelirlerinin tamamı dirlik sahibine bırakılan ve Hazine adına hiçbir gelir tahsil edilme- yen dirliktir (11). Bundan anlaşılıyor ki, 1839 Fermanında bu deyim daha çok eski malî anlamını dolaysız bir şekilde yansıtmaktadır. Avrupa'da kavrandığı şekliyle siyasî özgürlükten söz açıldığında Osmanlıların felsefe ya da hukuk sözcüklerinden biri yerine pratik ve idarî önem taşıyan bir sözcüğe başvurmaları ilgi çekici ve önemli bir noktadır. Bu ise, üzerine sağlam bir yapı kurulabilecek bir temeldi.

---

11) Mamluk döneminde Mısır'da benzeri bir kurumun varlığı gözlenmektedir. *Ikta*, genellikle Sultan'ın hazinesi için ayrılanları da içermek üzere bütün gelirler üzerinde hak sağlıyordu. Arap kaynaklarında *darbasta* ve *karbasta* deyimleri ile anlatılmaktadır. Sözcük arapça değildir, yazıcılar aşınâ olmadıkları bir deyi mi yanlış okumuş olabilirler. Bkz. Hassanein Rabie, *The Financial System of Egypt A. H. 564-741/A. D. 1169-1341*, (London, 1972), s. 43, 52, 57.